

Onderzoek naar het psychoanalytisch behandelkader

door R. Wille en F. Verhage

Samenvatting

Er is weinig systematisch onderzoek verricht naar het psychoanalytisch behandelingskader. Vanuit metatheoretisch standpunt is het echter van belang om de variabelen van het psychoanalytische behandelingskader experimenteel psychologisch te onderzoeken. In het eerste deel van dit artikel worden enkele relevante experimentele studies uit de Amerikaanse literatuur beschreven. In het tweede deel presenteren we ons eigen onderzoek. Onze vraagstelling luidt: is de psychoanalytische opstelling (de liggende positie) gunstiger voor de mate van vrij associëren dan de psychotherapeutische opstelling?

Achttien proefpersonen kregen de opdracht vrij te associëren in beide opstellingen. Dit werd beoordeeld aan de hand van Bordins Free Associations Scale. Er werden geen significante verschillen gevonden. Er waren wel aanwijzingen dat persoonsvariabelen een belangrijke rol spelen.

Inleiding

In de psychologie is veel onderzoek verricht naar situationele factoren, die van invloed zijn op het menselijk gedrag. In de arbeids- en bedrijfspsychologie, maar ook in de sociale psychologie werden onderzoeksuitkomsten verkregen die aantoonde, dat de omgevingsinvloeden – belichting, muziek en dergelijke – op de mens soms heel groot kunnen zijn (Hilgard 1971; Argyle 1981; Sanders 1983). Opvallend is, dat een meer systematisch onderzoek naar het kader waarin een psychotherapie – in dit artikel gaat het speciaal om de psychoanalyse – wordt bedreven, er nauwelijks is. Toch mag verwacht worden dat een verschil in kader een verschillend resultaat oplevert.

In dit artikel willen wij op twee manieren aan dit onderwerp aandacht besteden. In de eerste plaats door een overzicht te geven van onderzoek dat heeft plaatsgevonden. In de tweede plaats door van een eigen onderzoek te berichten.

Overzicht

Er zijn door veel auteurs losse opmerkingen gemaakt over het kader van de psychoanalyse. Om enkele te noemen: Lampl-de Groot (1950) noemt de materiële en procedurele aard ervan die een voorwaarde scheppend karakter hebben. Mooij (1982) schrijft over regels en geld; terwijl Kooij-Scheen (1980) de liggende positie van de patiënt, de visuele en motorische deprivatie aandacht geeft. Ook Stufkens (1979) maakt opmerkingen over allerlei omgevingsfactoren. Dergelijke losse opmerkingen laten we verder buiten beschouwing. In dit artikel laten we alleen uitkomsten van meer experimentele onderzoeken de revue passeren.

Allereerst het onderzoek van Bordin (1966). Hoewel deze onderzoeker niet het eigenlijke psychoanalytische kader onderzocht, is hij toch in ons verband interessant, omdat hij een procedure beschrijft voor nader onderzoek met behulp van de vrije associatie. Bordin stelt een kamer voor, die gelijk is op de werkkamer van de analyticus. De associaties moeten met behulp van de psychoanalytische grondregel worden gegeven, terwijl, als deze associaties stokken, de proefleider na een voorgeschreven aantal minuten een faciliterende opmerking mag maken. Verder bespreekt Bordin de mogelijkheden om het experiment zo natuurgetrouw mogelijk te laten verlopen. Maar zoals gezegd, feitelijk onderzoek deed Bordin niet.

Dat deed wel Kroth (1970), die onderzocht welke invloed de liggende positie in de psychoanalyse heeft op de vrije associatie. Hij gebruikte hierbij de procedure van Bordin en vond dat de liggende positie tot vrijer associëren leidde dan de zittende positie. Bovendien liet hij de proefpersonen schatten, hoe lang de zitting had geduurd. Zijn veronderstelling was, dat het schatten van de tijd – het secundair proces – minder adequaat gebeurt door liggende proefpersonen. Er bleek echter geen verschil te bestaan in de geschatte tijdsduur tussen liggende en zittende proefpersonen.

In het onderzoek van Berdach en Bakan (1967) werd de lichaamspositie gekozen als onafhankelijke c.q. voorspellende variabele om te onderzoeken of deze positie van invloed is op de herinnering. Proefpersonen werden random over twee condities verdeeld: zittend en liggend. De proefleider was in dezelfde ruimte, maar bleef in beide condities buiten het gezichtsveld. Proefpersonen werden gevraagd te ontspannen en allerlei herinneringen die opkwamen te vertellen alsmede de leeftijd waarop zij dachten dat het voorval was gebeurd. Er werd een significant verschil tussen de condities gevonden. Herinneringen uit de leeftijd van 0-3 jaar kwamen meer bij de liggende proefpersonen voor. Daarbij was opvallend, dat de vroegste herinneringen meestal in het begin van de zitting voorkwamen. In het onderzoek van Colby (1960) wordt de invloed van de aanwezigheid van een observator op het 'imagosysteem' tijdens de vrije associatie onderzocht.* Colby heeft

een scoringssysteem gemaakt voor dit onderzoek dat heel vernuftig is, maar te omvangrijk om daarop in te gaan. De te toetsen hypothese uit zijn onderzoek is, dat de fysieke aanwezigheid van een observator het imagosysteem activeert. Anders gezegd: het aantal verwijzingen naar andere personen in de vrije associatie neemt toe als er een andere persoon aanwezig is in de onderzoeksruimte: zijn analysekamer. Het enige verschil met een psychoanalytische setting was de duidelijke aanwezigheid van een bandrecorder. Hij liet 11 proefpersonen gedurende 3 weken 4 keer per week, 30 minuten liggend associëren. De onafhankelijke variabele, zijn eigen aanwezigheid, varieerde hij door alleen in de middelste week de tweede helft van elke zitting zwijgend bij te wonen. De resultaten wezen wel in de richting van een bevestiging van de hypothese, maar waren slechts gedeeltelijk significant. Overigens valt op de overeenkomst met de analytische situatie wel erg veel af te dingen: een bandrecorder en een analyticus die niet met de analyse bezig is bij voorbeeld. Dat neemt niet weg dat het – qua vraagstelling en opzet – een interessant experiment is.

Dat is ook het onderzoek van Kroth en Forrest (1969). Zij onderzochten het effect van de lichaamspositie en het angstniveau op de vrije associatie. Volgens hen neigen mensen met een laag angstniveau vooral tot verdringing en loochening als afweer en neemt verdringing af als gevolg van relaxatie op de bank. Volgens hun hypothese zijn laagangstigen liggend vrijer wat betreft hun associaties dan hoogangstigen. Het omgekeerde zou moeten gelden voor de zittende positie. Zij lieten de proefpersonen liggend en zittend associëren volgens de procedure van Bordin. Zij vonden dat laagangstigen liggend vrijer associeerden, terwijl bij hoogangstigen de verschillen gering waren. Het is dan ook alsof het liggen op de bank meer invloed heeft op verdringing en loochening dan op afweermechanismen die vooral bij hoogangstige mensen voorkomen.

Hall en Closson (1964) hebben geen experimentele situatie opgebouwd, maar een analytische situatie onder experimentele condities gebracht. Zij vroegen zich af in hoeverre het liggen op een bank of het zitten op een stoel waarneembaar verschil maakt voor de therapeutische interactie. Hiertoe wisselden zij een 9 maanden lopende, analytische behandeling (n.b. 3x per week, liggend) af met enkele vis à vis-zittingen. Deskundigen moesten aan de hand van opgenomen fragmenten de twee condities herkennen evenals de overgang van liggen naar zitten. De beoordelaars scoorden op beide vragen niet hoger dan het kanspercentage.

Op de beschreven studies is veel kritiek te leveren. Uit psychoanaly-

* Een imago is een verzameling intrapsychische representaties van een andere persoon en vormt met andere imago's het imagosysteem, dat een subsysteem van het psychisch apparaat is.

tisch standpunt gezien hebben de zittingen nauwelijks iets te maken met de werkelijkheid van de psychoanalyse. Vanuit metatheoretisch standpunt is experimenteel psychologisch onderzoek met de variabelen van het psychoanalytisch behandelingskader wel van belang. Het lijkt echter aangewezen die variabelen op te vatten als algemeen psychologische variabelen en daarop experimenteel onderzoek te verrichten. In het tweede deel van dit artikel hebben we die opvatting in praktijk gebracht.

Onderzoek

Onze onderzoeksvraag luidt: Is de psychoanalytische opstelling (c.q. liggende positie) gunstiger voor de mate van vrij associëren dan de psychotherapeutische (c.q. zittende positie) opstelling?

Onderzoeksopzet

a. Proefpersonen. De proefpersonen, achttien vierdejaars medisch studenten, ondergingen tegen betaling ieder twee experimentele condities één keer. Negen proefpersonen begonnen in conditie A en negen in conditie B. In conditie A ligt de proefpersoon op een bank, met de proefleider uit het zicht zittend achter het hoofdeind. In conditie B zit de proefpersoon vis à vis met de proefleider. Diegenen die met positie A begonnen kregen daarna positie B en omgekeerd diegenen die met B van start gingen vervolgen met A. Alle proefpersonen kregen de opdracht zo spontaan en openhartig mogelijk te vertellen wat er in hen opkwam. De proefleider was steeds slechts luisterend aanwezig. De twee zittingen vonden plaats met een interval van één week, duurden dertig minuten en werden op band opgenomen.

b. Meetinstrumentarium. Het materiaal werd beoordeeld aan de hand van een Nederlandse bewerking van Bordins Free Association Scale* (Bordin 1966). Deze lijst bestaat uit een algemene vrije associatieschaal (6 punts) en drie subschalen (5 punts) voor betrokkenheid, vrijheid en spontaniteit.

c. Beoordelingsprocedure. Iedere zitting werd door twee onafhankelijke beoordelaars minstens 10 minuten beluisterd en gescoord. De beoordelaars waren vijf opleidingskandidaten van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, die minstens één jaar analyseerden. Als de twee scores meer dan één punt verschilden, werd er door een derde beoordelaar nog een keer gescoord, waarna de dichtst bij elkaar liggende scores werden opgeteld. Als de derde score tussen de twee andere inviel, werd deze met twee vermenigvuldigd. Op een mogelijk aantal van 144 waren 15 derde scores nodig, dus 90% van de scores verschilden niet meer dan één punt.

* Geïnteresseerden kunnen deze lijst krijgen bij R.S.G. Wille, Eerelmanstraat 8, 2102 AB Heemstede.

Tabel 1: Significantietoetsing van de A-B-condities op de vier schalen

	Z-waarden	P-waarden	(Wilcoxon)
vrije associatie algemeen (schaal 1)	-1.28	0.10	
betrokkenheid (schaal 2)	-0.26	0.38	
vrijheid vs. geremdheid (schaal 3)	-0.78	0.22	
overdacht vs. spontaan (schaal 4)	-0.65	0.26	
totaal (schaal 1-4)	-0.63	0.26	

Resultaten

Uit de resultaten weergegeven in tabel 1 blijkt niet dat de psychoanalytische opstelling gunstiger is voor de vrije associatie dan de psychotherapeutische opstelling. Er zijn geen significante P-waarden ($P < .05$). Kijkend naar de onderlinge samenhang van de schalen onder de twee condities (tabel 2), valt op dat de correlaties binnen de condities zeer hoog zijn, terwijl ze tussen de condities in verhouding laag zijn. Dat betekent dat voor deze resultaten geldt, dat wanneer iemand onder conditie A een bepaalde score heeft, die score een goede voorspeller

Tabel 2: Kendall intercorrelatiecoëfficiënten (onderdriehoek) van de vier schalen onder de twee condities en de daarbij horende significantieniveaus (bovendriehoek)

		A				B			
		1	2	3	4	1	2	3	4
A	1		**	**	**	*	n.s.	**	**
	2	.78		**	**	n.s.	n.s.	*	*
	3	.83	.66		**	n.s.	n.s.	**	**
	4	.68	.60	.79		n.s.	n.s.	n.s.	*
B	1	.37	.31	.29	.13		**	**	**
	2	.20	.27	.18	.06	.59		**	*
	3	.49	.39	.50	.30	.75	.46		**
	4	.52	.39	.53	.32	.52	.42	.55	

n.s. = niet significant

* = significant op 0.05-niveau

** = significant op 0.01-niveau

is voor de andere scores onder conditie A maar niet voor de conditie B. Het omgekeerde geldt uiteraard ook.

Discussie

Dat er geen heel duidelijke verschillen optraden was te verwachten. Vanuit de klinische praktijk valt op te merken, dat de resultaten op grond van twee momentopnamen zijn gewonnen, terwijl de frequentie van de uren in de psychoanalyse bij voorbeeld vermoedelijk veel belangrijker is dan de opstelling. Een experimentele opzet die met de frequentie meer rekening houdt, zou andere resultaten kunnen opleveren.

Dat de correlaties tussen de schalen binnen de condities zeer hoog, maar tussen de condities relatief lager zijn, is opvallend. Het betekent dat iemand die onder conditie A hoog scoort, dat niet doet onder conditie B en vice versa. Met andere woorden: iemand die liggend vrij associeert, doet dit zittend minder vrij, maar iemand die zittend vrij associeert, doet dit liggend minder vrij. Dit wordt bevestigd door de ruwe scores waarin bij zeven proefpersonen aanzienlijke verschillen tussen de condities bestaan, waarbij de hoge scores (= vrij associërend) in beide condities voorkomen.

Het maakt dus uit of iemand ligt of zit, maar vooral wie er ligt of zit. Anders gezegd: voor één persoon is liggen het meest faciliterend, voor de ander zitten. Persoonsvariabelen spelen blijkbaar een rol. In dit verband is het interessant te vermelden dat twee proefpersonen in het nagesprek vertelden veel moeite te hebben gehad met het liggen. Beiden moesten als jong kind om medische redenen gedurende langere tijd op de rug liggen. Deze traumatische ervaring maakte de dertig minuten op de bank tot een angstige gebeurtenis.

De vraag welke persoonsvariabelen een rol spelen en op welke wijze is het onderwerp van een vervolgonderzoek, waarin ook geprobeerd wordt de frequentie van de zittingen een rol te laten spelen.

Literatuur

- Argyle, M., A. Furnham en J.A. Graham (1981), *Social situations*. Cambridge Univ. Press.
- Berdach, E., en P. Bakan (1967), Body position and the free recall of early memories. *Psychotherapy, Theory, Research and Practice*, 4, 101-103.
- Bordin, E.S. (1966), Free Association: an experimental analogue of the psychoanalytic situation. In: L.A. Gottschalk, *Methods of Research in Psychotherapy*. New York.
- Colby, K.M. (1960), Experiments on the effects of an observers presence on the imago system during psychoanalytic free association. *Behavioral Science*, 5, 216-232.
- Hall, R.A. (1964), An experimental study of the couch. *Journal of Nervous and Mental Diseases*, 138, 474-480.

- Hilgard, E.R., R.C. Atkinson en R. Atkinson (1971), *Introduction to psychology*. Harcourt Brace Jovanovich Inc.
- Kroth, J.A., en M.S. Forrest (1969), Effects of posture and anxiety level on effectiveness of free association. *Psychological Reports*, 25, 725-726.
- Kroth, J.A. (1970), The analytic couch and response to free association. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 7, 206-208.
- Sanders, A.F. (1983), Towards a theory of stress and human performance. *Acta Psychologica*, 52.
- Wille, R.S.G., en F. Verhage (1986), Het psychoanalytische behandelkader: experimenteel onderzoek. *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse* 1 (3).

* Met dank aan de Stichting Psychotherapeutische Fondsen te Rotterdam, die het onderzoek een subsidie verleende.

Schrijvers zijn respectievelijk als psycholoog en als hoogleraar verbonden aan de afdeling Medische Psychologie van de Erasmus Universiteit te Rotterdam, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam.

Het artikel is geaccepteerd voor publicatie op 22-8-'88.